

Fic, Karel

[Šlosar, Dušan. Slovtvorný vývoj českého slovesa]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1983, vol. 32, iss. A31, pp. 88-90

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100693>

Access Date: 05. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Dušan Šlosar: Slovtovorný vývoj českého slovesa, Brno 1981, 164 str.

Autor si vytkl za cíl postížení faktorů, které působí změny ve vývoji českého slovesa během historické doby. Jako materiálové východisko zvolil takové prameny, které představují vhodný dobový průměr a zároveň jsou navzájem srovnatelné. Materiál byl získán úplnou excerpcí z těchto textů: žaltář Sinajský (klasická staroslověnština se symptomy velkomoravské provenience), žaltář Wittenberský (odrážející starou češtinu 13. století), žaltář Bible benátské (ustálený spisovný jazyk 15. století), žaltář Bible kralické (humanistická čeština), žaltář Bible svatováclavské (barokní čeština) a žaltář z r. 1948 z překladu Písmo (novodobá čeština).

Práce je rozdělena do dvou hlavních kapitol nazvaných Sufixace a Prefixace; zvláštní pozornost je věnována též slovtovornému formantu *se*. V obou částech je uplatňován dvojitý postup; v první řadě se postupuje od formy k funkci a potom je sledována distribuce forem sloužících jednotlivým funkcím. Jako základní kritérium utvářenosti slovesných kmenů sufixy je užití podoby kmene infinitivního pro jeho slovtovornou úlohu, která je dána skutečností, že většina deverbativních derivací se tvoří ze základu infinitivního kmene.

Kapitola Sufixace obsahuje dvě části. Nejprve je podána charakteristika materiálu z hlediska skladu jednotlivých slovesných tříd a poté je věnována pozornost dílčím derivačním funkcím mezi jednotlivými infinitivními tématy a distribuci prostředků sloužících jednotlivým funkcím. V charakteristice slovesných tříd je uplatněn především přístup vývoje.

První třídu tvoří slovesa, jejichž rysem je nulové téma infinitivního kmene. Již od praslovanských dob je to třída neproduktivní. Tato slovesa patří k nejméně frekventovanějším v slovní zásobě, většinou se drží bez větších změn až dodnes. Přechod podtypu *-čieti, -jieti, -pieti, -tieti* apod. do druhé třídy a některých jednotlivých sloves do tříd jiných byl podmíněn snahou o jednoznačnost vidové platnosti slovesného kmene, k níž nemá nulový kmenotvorný formant formální prostředky. Materiál ukazuje zajímavý vývoj v druhé slovesné třídě. V staré češtině byla slovesa této třídy málo početná a slovtovorně dost rozrůzněná. Nepočetnou skupinu tvoří tu perfektiva s nedokonavými protějšky *a*-kmenovými (*trhnúti* — *trhati*) a též slovesa, jež lze chápat jako intranzitivní protějšky *i*-kmenových tranzitiv (*hynúti* — *hubiti*), u nichž je tento vztah zastřen odlišnými hláskovými podobami obou kořenů. Z první skupiny je v nové době zaznamenán rozvoj sloves typu *šlehnout*, která vytvářejí bohatou skupinu sloves okamžitých, pro něž je typický vztah k citoslovcím (*plesknout*). Uvedený materiál doplněný i dalšími prameny (veškerý soupis materiálových zdrojů je uveden na str. 156—157) umožňuje rozvoj tohoto typu datovat údobím mezi 16.—19. stoletím. Produktivní deadjektivní typ *ztvrdnúti*, zpočátku doložený jen v prefigované podobě, je v nové době zastoupen i neprefigovanými slovesy, avšak pro omezený počet fundujících adjektiv je též omezena jeho dynamičnost. Pouze snahou o formální vyjádření dokonavé povahy je motivován starý přechod sloves první třídy do třídy druhé a u skupiny sloves typu *pieti* — *pnu* jde o proces přizpůsobování infinitivního kmene kmenu přítomnému. V současné době zahrnuje tedy druhá třída tři typy sloves: omezeně dynamická perfektiva typu *trhnout*, intranzitivní imperfektiva typu *blednout* a plně dynamický typ okamžitých sloves *prásknout* z interjekčních základů.

Ve třetí slovesné třídě je v staré češtině výrazný typ intranzitivních deadjektiv většinou v prefigované podobě (*oněměti*), po 16. století se nová slovesa tvoří již jen od přídavných jmen na *-ný, -tj* a *-vý*. Desubstantiva typu *otměti se* ve výrazný typ nerozvinula. Deverbativa typu *sázěti* jsou tvořena především nedokonavými protějšky perfektiv jiných tříd; jako protějšky *i*-kmenů vykazují rychlý početní vzestup (*obcházet*). Malá skupina deinterjekcí typu *hučeti*, vyjadřující nečleněný zvuk, je bezsporně produktivní.

Ze staročeského stavu *i*-kmenů čtvrté třídy jeví se jako neproduktivní nepříliš početná skupina faktitivních sloves, která ztratila v důsledku starých hláskových alternací už v praslověnštině kontakt s fundujícími útvary (*buditi* — *bdieti*). Naproti tomu deadjektiva s významovým rysem udílení vlastnosti si uchovávají produktivitu i během historické doby. Spojení s reflexivním *se*, jež je předpokladem dynamiky tohoto typu, nabývá tak význam získávání vlastnosti (*sytití se*). Plně produktivním typem i v novověké době jsou tranzitivní deadjektiva typu *blbíti* a intranzitivní odvozeniny s formantem *se* typu *odciziti se*. Také desubstantiva mají velkou produktivitu.

Původní omezení na základy dějového charakteru (*točiti*) se již velmi záhy rozšiřuje na základy nedějové (*městiti*).

Ze sloves páté třídy (s infinitivním tématem *-a-*) patří k neproduktivním typům slovesa typu *mazati* s alternací kořeného konsonantu, denominativa typu *hněvati se* a *zelenati* a také skupinka primárních sloves *bráti*. V důsledku přibývajících intenziv a expresiv s formanty *-ch-*, *-s-* a též *-i-* (*šichati*, *drásati*, *deptati*) roste počet sloves typu *volati*, ale protože není už doložen fundující útvar, nemůžeme tyto formanty chápat jako prostředky slovtvorné. Produktivním typem jsou deverbativa typu *padati*, což je dáno faktem, že typ derivace slouží vidovým potřebám. Z tétož důvodu jsou dynamickým produktivním typem až do současnosti také slovesa s formantem *-va-*; u nich pak odvozeniny od neprefigovaných sloves. Autor poukazuje na jiný vývoj u derivace z *i*-kmenů, kde šlo pravděpodobně o přejetí formantu *-va-* jako specifického prostředku iterativnosti. Struktura novodobé šesté třídy slovesné se jen málo liší od stavu, jaký byl ve staré češtině. Početná je skupina deverbativ, která nebyla známa v staroslověnětině. Fundujícími útvary jsou dokonavá prefigovaná slovesa 4., 5. a 2. třídy. Desubstantiva se odvozuji od jmen konkrétních i abstraktních, od jmen osob, předmětů i od dějových jmen. Mají veskrze charakter činnosti. Ojedinelá jsou deadjektiva. Již brzy se ve staré češtině začalo užívat sufixu *-ovati* k adaptaci cizích sloves a tento typ adaptace má dodnes výlučné postavení.

Je třeba vyzdvihnout skutečnost, že autor pro své závěry využívá i materiál z archaických moravských nářečí. Využití nářečního materiálu, eventuálně i jiných pramenů starší doby jako materiálu srovnávacího podložilo závěry a tendence, jež zpracovaný materiál pro malou četnost mohl jen naznačovat.

V druhé části Suffixace nazvané Kmenové protiklady věnuje D. Šlosar pozornost především dělbě derivačních funkcí mezi jednotlivými infinitivními tématy a rozdělení prostředků, které jednotlivým funkcím slouží. Podává šest synchronních popisů systému sloves v již zmíněných etapách vývoje češtiny. Vztahy mezi jednotlivými kmeny chápe jako opozice lexikální a vidové. Je naznačena i možná fundovanost jednotlivých lexikálních typů sloves slovy jiných slovních druhů. Tím silnější je postavení určitých kmenů v slovesném subsystému derivace, čím více opozice mají.

V praslovanském údobí mají centrální postavení *i*-kmeny, silně postavení mají i *ě*-kmeny, naopak *ova*-kmeny mají periferní povahu. Méně opozice mají *n*-kmeny a *o*-kmeny se postupně dostávají až na okraj systému. Autor podrobněji registruje všechny vztahy v derivačním systému, které během dalších etap vývoje spisovného českého jazyka nastaly. Vyděluje relevantní a dynamické protiklady od protikladů, které ukazují, že *i*-kmeny ztrácejí své někdejší centrální postavení a stávají se funkčními partnery *ě*-kmenů a *n*-kmenů. Také ztráta monopolního postavení při imperfektivizaci posunula *o*-kmeny na okraj subsystému, zatímco hlavními prostředky imperfektivizace se staly během historické doby formanty *-ova-* a *-va-*. Z opozice lexikální povahy se uplatnily tranzitivnost-intranzitivnost u deadjektiv, rozčleněnost-nerozčleněnost u sloves s interjekčním základem, okamžitost-neokamžitost děje u sloves označujících zvuk a fyzický pohyb. Během historické doby postupně klesal význam sufixálních opozic lexikální povahy a naopak vzrůstal a diferencoval se význam opozic vidových a opozic, které vyjadřují průběh slovesného děje. Autor zdůrazňuje, že kmenoslovné infinitivní téma má z hlediska funkčního stejnou povahu jako slovtvorný sufix u ostatních druhů. Oblast vyjadřování vidu je nutno považovat též za slovtvornou záležitost, přestože jde o jev plně gramatikalizovaný.

V části Prefixace je rekonstruována významová diferenciacie staroslověnských prefixů a ta je pak srovnávána s raným staročeským stavem a stavem novočeským. Uplatňuje se snaha významy prefixů co nejvíce abstrahovat od sémantiky základů, ovšem při vědomí, že modifikační funkce prefixů se uplatňují v těsném spojení se sémantickým obsahem fundujícího slovesa. Přehledně je postížena produktivita všech 19 prefixů, které se v staroslověnětině a potom v nové češtině vyskytují. Autor odhaluje jak vnitrosystémové vztahy, tak kvantitativní zastoupení v jednotlivých obdobích a sleduje významové okruhy, jež prefixy vyjadřují. Např. významy prefixu *na-* je možné rozčlenit do šesti sémantických okruhů. Jsou to: směřování na místo nebo na povrch (*navesti*), množství děje (*naostřiti*), množství děje distributivně chápaného (*natrhat*), augmentativnost (*nasedět se*), počáteční fáze nebo malá míra děje (*nakloniti*), perfektivizace s malým zbytkem původního významu nebo bez něho (*nakaziti*).

U každého prefixu se snaží autor postihnout významové východisko (event. výcho-

diska) a potom sleduje další vývoj významů, u kterých pak zjišťuje jejich produktivitu. Téměř u všech prefixů je připojeno schéma tohoto vývoje. Je třeba říci, že v řadě sufixů se jedná o značně složitý vývoj (např. u sufixů *pro-*, *pře-*, *u-*, *vy-*, *vz(e)-*, *za-* aj.) a podle našeho názoru se podařilo tento vývoj popsat velmi zdařile. Nosně je tu využito dosavadních poznatků této problematiky a závěry, že jsou formulovány z rozboru tohoto materiálu, je buď potvrzují, rozšiřují, nebo opravují (např. Poldaufův názor o ingresivních slovesech, str. 89).

V druhé části této kapitoly je věnována pozornost vyjadřování způsobu děje, především z hlediska tohoto vyjádření prefixy, a to samozřejmě z pohledu vývojového. K vyjádření míry (tzn. stupňů intenzity děje) využívá nová čeština soustavy produktivních formantů, např. k vyjádření velké míry je to prefix *na-* s genitivní rekcí (*napovídat*), složený formant *na- + se* (*napovídat se*), prefix *po-* ve spojení s formantem *si* (*popovídat si*) (druží se k tomu další význam „uspokojení z děje“) a prefixy *pře-*, *nad-* (*přecenit*, *nadcenit*). Také fázová určení jsou vyjadřována pomocí prefixů. Repertoár ingresivních prefixů tvoří jednak čisté ingresivní formant *za-*, jednak formant ingresivně intenzivní (*roz-*, *roz-se*), který se však uplatňuje častěji. Vedle toho však žijí nespočetné relikty starých typů tvoření s prefixy *o/ob-*, *pro-*, *vz-*. Finitivní význam má prefix *do-*. Funkce futurální se vyvinula přehodnocením významu přítomných tvarů s ingresivními prefixy a uplatňuje se zde nyní především prefix *po-*.

Autor též naznačuje vyjadřování perkurzivnosti, opěťovanosti a přerušovanosti i dalších fázových modifikací. Materiál však ukazuje, že ve vyjadřování způsobu děje jsou tyto kategorie okrajové. Podán je tu i vývoj distributivnosti, k jejímuž vyjádření slouží v nové češtině prefixy *na-*, *po-*, *s(e)-*, *z(e)-*; původně to byly pouze prefixy *po-* a *z-*.

Diachronní pohled na materiál vede autora k rozlišování vidových funkcí rezultativnosti a čisté perfektivnosti. Resultativa jsou prostá perfektiva, k nimž existují vidové protějšky mající formu sekundárních imperfektiv (*uklidnit* — *uklidňovat*). Čistá perfektiva jsou prefigovaná perfektiva, jejichž imperfektivními protějšky jsou slovesa prostá (*učinit* — *činit*). Během historické doby mělo prostě vidovou funkci celkem 12 prefixů, a pokud prefix je komponentem významu samého slovesného základu (lexikálně se jeví jako prázdný), jeho funkci nazýváme čisté vidovou. Ta je na stálém vzestupu; uplatňují se tu prefixy *na-*, *o/ob(e)-*, *po-*, *s(e)-*, *u-*, *vy-*, *z(e)-*, *za-*. Rozborem perfektivizační funkce prefixů dochází autor k závěru, že při výběru prostě perfektivizujícího prefixu je nejdůležitějším faktorem sémantika slovesného základu.

Úloha prefixů je shrnuta do tří funkcí: vidové, prostorové či časové modifikační a vyjádření způsobu slovesného děje. Konkrétní prefix je ve spojení s slovesným základem ve většině případů polyfunkční, zpravidla je mu vlastní funkce vidová a jedna z obou dalších. Samostatná vidová funkce je jen v málo případech. Specifické postavení má futurální sufix *po-*. Setkáváme-li se s dvojnásobnou prefixací (nemůže však jít o oba prefixy téže funkční kategorie), je druhý prefix pravidelně způsobový. Trojnásobná prefixace je možná jedině ve spojení se záporným prefixem *ne-*. Úloha prefixace během historické doby vzrůstá (rozvojem čisté vidových prefixů, diferenciací a dynamičností prefixů vyjadřujících způsob slovesného děje).

V kapitole Slovtvorný formant *se* je podán přehled uplatňování tohoto formantu na sémantiku sloves. Je to v reflexivích tantum (*báti se*), v případech, kde je prostředkem neutralizace tranzitivního charakteru sloves (*budí se*), a v uplatnění spoluformantu při jistých případech odvozování prefixací (*napracovat se*).

Recenzovaná monografie přesvědčivě ukázala rozvoj funkčních kategorií i přesuny v prostředcích, jimiž jsou vyjadřovány. Původní významové opozice determinovanosti a indeterminovanosti slovesného děje se vyjadřovaly pomocí rozdílů v samých kmenech. Tendence k hláskové jednotě vedla pak k postupnému zmnožení funkcí prefixů, jejichž význam rostl s potřebou vyjádřit další významy slovesného děje. Sufixace se v podstatě omezuje na vyjádření vidových kategorií.

Slosarova práce o vývoji českého slovesa je první, která se touto problematikou zabývá v takové šíři. V tomto směru jde o dílo průkopnické. V neposlední řadě je třeba ocenit autorovu přehlednou stavbu a koncentrovanost výkladů, formální přesnost, preciznost, s jakou jsou formulovány závěry. Je to práce, která je svými metodickými postupy přínosem i do slovtvorné teorie.